

UOT 398: 801.6; 398:82.0; 801.8

Kəmalə İSLAMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

kemale_67@mail.ru

FOLKLOR JANRLARINDA “ÖLÜM” METAFORU

Aşar sözlər: metafor, ölüm, sakral, landsaft, mif, quş obrazları, ağac

Keywords: metaphor, death, sacral, landscape, myth, images of birds, tree

Ключевые слова: метафора, смерть, сакральный, ландшафт, миф, образы птиц, дерево

Giriş. “Ölüm” metaforu və ümumiyyətlə onu ifadə edən rəmzlər az öyrənilmiş mövzulardandır. Bu anlayışa fəlsəfi, folklorşünaslıq, kulturoloji aspektlərdən nəzər salmaq mümkündür. C.Viko haqlı olaraq hesab edirdi ki, “hər bir metafor və ya metonimiya mənşəcə kiçik mifdir” [7, s.58]. Hər bir xalqda ölüm metaforu fərqli rəmzlərlə ifadə oluna bilər. O, janra və mövzuya görə də dəyişə bilər. Məsələn, mahnı janrını götürək. Qədim poetik dil miflə bağlıdır. Hər bir mahnı haqqında isə kiçik bir mif kimi danışa bilərik. Belə ki, həyatı çöldə, at belində, döyüş meydanında keçən rus kazaklarının mahnılarında savaş zamanı həlak olmaq şərəfli ölüm sayıldığından onunla bağlı metaforlar da son dərəcədə estetik, poetik anlayışlarla verilir. Poetik dil kazakın ölümünü, onun dərin faciəviliyini səs obrazları və rəmzlər vasitəsilə, xüsusi emosionallıqla ifadə edir. Can verən döyüşçünün dostlarına ünvanladığı vəsiyyətində onun psixoloji durumu açılır.

Landşaft və relyef – ölümə aparan tunel. Ölüm simvolikası çox zaman mikro və makrokosmosun təbii mühiti ilə sıx bağlı olur. Hadisənin fonunu təşkil edən məkanın xarakteristikası məndəki əhvalı, intonasıyanı müəyyənləşdirən amillərdir.

Ölümü rəmləşdirən metaforlar içərisində təbiət, yerli relyef və landsaft elementləri xüsusilə maraq doğurur. Hər bir elementin məcazilik qazanaraq metafora çevrilməsi uzunmüddətli müşahidələr nəticəsində baş verən hadisədir. Məsələn, Azərbaycan folklorunda “Qapında ot bitsin!” qargışı var. Adətən, insanlar bir yeri tərk edəndə təbiət sanki hücumə keçib onların boşalmış məskəni tutur, həmin məkan cəngəlliyə çevrilir. Uzun müddət boş qalan evlərə təbiətin yürüşünü müşahidə edən əcdadlarımız bunu bir cümlədə, qısa şəkildə folklorlaşdırmışlar. Bir şəxsin digərinə sözügedən qargışı etməsi ona və ailəsinə ölüm arzulaması deməkdir. Yəni hamınız öləsiniz, eviniz boş qalsın, qapınızı açan olmasın, evinizə aparan cığır tapdanmadığından onu ot bassın. Göründüyü kimi, bu deyimdə ölümün adı belə çəkilmir. Buna baxmayaraq, hər kəs həmin pəremik vahidin bəd dua olduğunu, özündə ölümü ehtiva etdiyini anlayır.

Adətən, o biri dünya, ölümlər aləmi deyildikdə yerin altı nəzərdə tutulur. Bu, müxtəlif xalqlarda dəyişə-dəyişə gələn dəfn adətləri ilə sıx bağlı olan təsəvvürdür. Belə ki, tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində ölümləri torpağın altında qurulmuş tunel, qalereya, sərdaba və ya katakombalarda yerləşdirmək adəti olmuşdur. Yeraltı dünya ilə əlaqə ağac obrazında da özünü göstərir. Mifoloji təsəvvürdə Dünya ağacının budaqları göylərlə, gövdəsi bu dünya ilə, kökləri isə ölümlər aləmi ilə bağlıdır. Nağıl

və dastanlarımızda bu aləmə aparan portal – giriş kimi quyunun çıxış etdiyini görürük.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yuxuda ikən təkura əsir düşən Qazan xanı bir quyuya atıb üzərinə dəyirman daşı qoyurlar. Bir gün təkurun övrəti düşmənin əsirinə baxmağa gəlir, ondan halını soruşur. Qazan cavab verir ki, yerin altında ölümləriniz üçün verdiyiniz aşı əllərinizdən alıb yeyirəm, onları minib sürürəm. Təkurun övrəti yalvarır ki, onun vəfat etmiş yeddi yaşlı qızını minməsin. Qazan isə məhz həmin qızın ölümləri içərisində ən yorgası olduğunu və elə onu mindiyini söyləyir [2, s.116-117].

Buna bənzər bir quyu “Məlikməmməd” nağılında da təsvir olunur. Həmin quyunun dibindən həm işıqlı, həm də qaranlıq dünyalara yol var ki, o dünyalara, uyğun olaraq, ağ və ya qara qoçun üzərində getmək mümkündür [4, s.170].

Yadlara və düşmənlərə məxsus olan, onlarla assosiasiya doğuran məkanlar ölüm və təhlükəyə işarə edir. Məsələn, Qreben kazakları üçün çeçenlərin məskəni olan Qafqaz dağları həmin funksiyaları daşıyır [9, s.82-87].

Daha bir priyom məkan obrazının tədricən kiçildilməsi, daraldılmasıdır. Məsələn, mətndə öncə düzənlik, çöl, tala, təsvir edilir, sonra ayrıca bir kolun dibinə keçid baş verirsə, bu, həmin kolun altında yatan yaralını o biri dünyaya aparan yolun rəmzidir [8, s.112-113].

Ölümü rəmləşdirən quşlar. Ölüm metaforu kimi müxtəlif quş obrazlarının çıxış etməsi bu mövzunun ayrıca bir istiqamətini təşkil edir. Belə obrazların içərisində ilk ağla gələn qarğa və quzğundur. Çox zaman folklor mətnlərində onların adı qoşa çəkilir. Lakin bəzən onların tək təsvir olunduğunu görürük. Bu quşlar ölümün yaxınlaşdığını hiss edir, can verən qəhrəmanın başı üstündə dövrə vurur, yaxud yaxınlığına qonub öləcəyini gözləyir. Çünki bu yırtıcı quşlar leş əti ilə qidalanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında belə bir epizod var: “Məgər, sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstünə qonmaq istədi. Oğlanın iki kəlbəcüğü (ov itləri – K.İ.) vardı, qarğayı – quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı: “Sana bu yarıdan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənə yarana məlhəmdir” dedi, gəib oldu” [2, s.38-39].

Əslində ölməli olan, son anlarını yaşayan, az sonra ölüm qoxusunu almış qarğa-quzğunun yeməyə çevriləcək Buğac Xızır peyğəmbərin onun yarasını üç dəfə sığallaması ilə göstərdiyi möcüzə nəticəsində həyata qayıdır.

Buna bənzər situasiya kazak mahnısında da yer almışdır. Ölüm ayağında olan kazak qartala müraciətlə deyir ki, “gəl sənə qardaşlaşaq, mənim bədənimi dimdikləmə”.

Qəhrəmanlar daim atı ilə birlikdə təsəvvür olunduğundan və atla qəhrəman arasında ruhən bir bağlılıq, gözəgörünməz tellərlə əlaqə olduğundan ölüm rəmzlərinin daha çox atların üzərinə köçürülməsini müşahidə edirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ölənin qəhrəmanın atının quyruğunun kəsilməsi, yaxud onun ətinin bişirilib ehsan verilməsi bu qəbildəndir: “Beyrəgin babasına-anasına xəbər oldu. Ağ evi-eşigində şivən qopdu. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyüb-göğ sarındılar” [2, s.125].

Oxşar yanaşma başqa xalqlarda da vardır. Kazaklara məxsus mətndə can çəkişən qəhrəman onun ölüm xəbərini ata-anasına, ömür-gün yoldaşına çatdırmağı atına tapşırır. Həmin parçada çox maraqlı, gözlənilməz, poetik obrazlar da yer

almışdır. Məsələn, kazak atına belə deyir: “Arvadıma söylə ki, yad eldə başqası ilə evlənmişəm. De ki, iti şaşka qəfil güllə ilə nikahımı kəsib. Nəm torpaq isə məni özünə kürəkən seçib” [13, s.151].

Ölümlə assosiasiya doğuran daha bir obraz qarğadır. Onun slavyan mifologiyasında ənənəvi olaraq ölümü rəmzləşdirməsi təsadüfi deyil və bu quşun təbii fizioloji xüsusiyyətləri, həyat tərzı və davranışları ilə şərtlənmişdir. Əvvəla, onun rənginin qara olması matəm əlaməti sayılır. Bu, gözlərin işıqlı dünyaya əbədiyyən qapanmasını (gözlər qapanınca qaranlıq çökür), qəbirdəki zülməti, əzizini itirənlərin qara libas və örpəklərə bürünməsinı ehtiva edir. İkincisi, qarğanın qulağa xoş gəlməyən, vahiməli səsə malik olması folklor mətnlərində onun üzərinə ölüm xəbərini gətirmək funksiyasını yükləmişdir. Belə ki, nəğmələrdə o, düşmənin basqını, ölüm barədə xəbərdarlıq edir, yaxud qəhrəmanın xahişi ilə onun həlak olduğunu anasına bildirir. Qarğanın ölümə assosiasiya doğurmasının bir səbəbi də onun ölü heyvanların leşini yeməsidir. Ümumiyyətlə, qarğa hər şeylə qidalanır. Xüsusilə də müxtəlif heyvanların ifrazatını belə yeməsi insanlarda ona qarşı ikrah hissi doğurmuşdur. Təbiətindəki natəmizlik, yırtıcılıq, dağıdıcılıq, qana hərislik qarğada şeytani əlamətlərin olduğuna inam yaratmışdır. Hətta cənubi slavyan xalqları qarğanın daxilində cadugər ruhu yaşadığına əmin idilər [14, s.110].

Qəhrəmanın vətəninə, ailəsinə uzaqda, qərib yerdə, yalnız şəkildə ölməsinin faciəviliyi müxtəlif simvollar kompleksi vasitəsilə ifadə olunur, poetik dilin, eləcə də mətni müşayiət edən musiqinin ovqatına təsir edir, onların emosionallığını yüksəldir.

Məlumdur ki, Azərbaycan nağıllarında, məsələn, “Məlikməmməd”də quş canın, ruhun daşıyıcısı kimi təsvir edilir. Həmin nağılda divi cəhənnəmə vasil etmək üçün onun canı olan quşu öldürmək gərəkdir [4, s.172].

Həmçinin mərasim folklorumuzda, daha dəqiq desək, Yel çərşənbəsində göyərçin uçurmaq, yaxud quşları satın alaraq qəfəsdən açıb buraxmaq ənənəsi var. Bu zaman “Azad, bezat, məni cənnətdə gözət” deyilməsi quşun iki dünya arasında əlaqə yaratdığına, hər iki aləmin sakini olduğuna inamı göstərir. Əcdadlarımız quşları dünyadan köçənlərin ruhları kimi qəbul edirlərmiş [1, s.40].

Slavyanlarda da göyərçin ruhla eyniləşdirilir. İnsan ölərkən canın bədəni məhz göyərçin şəklində tərk etdiyini düşünürlər. Lakin bu xalqlarda göyərçin ikili xarakterdədir. Həmin sülhsevər quş xalq təfəkküründə sevgi və nikah rəmzi kimi də sabitləşmişdir. Rusların yas mərasimlərində oxunan ağı tipli nəğmələrdə ölüm göy rəngli göyərçin cildində pəncərədən evə daxil olur [11, s.62-65]. Kazakların inancına görə, ölümün ruhu göyərçin şəklində öz doğmalarını görməyə gəlir.

Fallarda isə daha çox qu-qu quşunun obrazı dominantdır. Bu quşun hansısa bir evin yaxınlığında oxuması astanada olan ölümdən xəbər verir. Hər bir şəxs ömrünün sonuna neçə il qaldığını öyrənmək məqsədilə müraciət edir, sonra isə quşun neçə dəfə “qu-qu” dediyini sayır. Onu o biri dünyadan xəbər gətirərək ölümlə dirilər arasında ünsiyyət yaradan bir obraz kimi təsəvvür edirlər. Bu quşun nəğməsinı dəfni müşayiət edən ağlaşma səsinə bənzədirlər [9, s.709].

Çox əski çağlardan bəri Azərbaycanda adı ölümə yanaşı çəkilən bayquş bəzi xalqlarda müdriklik, elm, bilik qoruyucusu kimi çıxış edir. Qədim Yunanıstanda bayquş müdriklik ilahəsi olan Afinanı daima müşayiət edirdi, onun atributu idi. Bu quş yerindən tərpənmədən başını ətrafında fırlatmaqla gecələr hər tərəfi gördüyündən başqalarının bilmədiyi sirlərdən xəbərdar idi və bütün xəbərləri Afınaya ötürürdü.

Misirdə bayquşa sitayiş edirdilər. Hətta öldükdən sonra mumiyalayırıdılar. Qədim Romada bayquşları cadugərlərin yanında təsvir edərdilər.

Hindistan, Çin, Mərkəzi və Şimali Amerika, Yaponiyada bayquş – ölüm quşu sayılır, həmçinin tükənmək, bədbəxtlik, kədər, tənhalıq simvolu hesab edilir. Bu quşun dil faktlarında və folklor mətnlərində ölümün metaforuna çevrilməsi bir çox amillə şərtlənmişdir. Bayquşun vahiməli ulartısı, xarabalıqların sakini olması, şər qüvvələrin qarışdığı gecələrdə aktivləşməsi, həyat mənbəyi olan günəşdən qorxması, ətlə qidalanması insanların ondan ehtiyatlanmasına gətirib çıxarmışdır. Gündüzlər kor olduğundan uçmayan bu quş haqqında xalq arasında müxtəlif janrlara aid nümunələr yaradılmışdır. Aşağıdakı bayatıda onun əlamətləri sadalanır:

Bayquş mənəm, bayquş mən,
Hər quşlardan say quş mən,
Viran bağ-bağçalarda
Sızıldaram yay-qış mən.

Mifoloji-poetik xarakterli şərti rəmzlər ölüm anlayışının metonimik əvəzlənməsinə əsaslanmış, xalq arasında yayılaraq ənənəviləşmişdir. Belə dil vahidləri folklorun ən müxtəlif janrlarına səpələnmişdir. Bunların içərisində həm kiçik janrlar – paremiyalar, həm lirik, həm də epik nümunələr vardır. Məsələn, şərhinə, yozumuna ehtiyac duyulan, məhz bu cəhəti müştərək olan tapmaca və yuxuyozmalarda haqqında danışdığımız dil vahidlərinin, rəmzlərin bütöv bir sistemi özünü göstərir. Bu işarələrin mənasını eyni topluma aid olan fərdlər anlayır.

Rus tapmacalarında belə rəmzlərdən biri palıd ağacıdır. Rus dilində bu gün də işlənən “palıdın içinə baxmaq”, (“тлядеть в дуб”), “palıd vermək” (“дать дуба”), “palıda dönmək” (“одубеть”) kimi frazeologizmlərdə çıxış nöqtəsi ölüm, insanın həyatdan köçməsi mənalrı olmuşdur. “Одубеть” (“palıda dönmək”) feili “soyumaq”, “hissiyatını itirmək”, “qurumaq” deməkdir. Həmçinin ölümləri palıddan yönəlmiş tabutda basdırardılar. Bu zaman belə çıxır ki, tabutdakı meyit palıdın içinə baxır. Nüfuzlu şəxslərə hələ sağ ikən palıd meşəsindən yaşı əsrə bərabər olan ağaclardan birini verərdilər. Bu da “palıd vermək” frazeologizmini izah edir. Bütpərəstlik dövründə slavyanlarda cəsədi “ladya” adlanan palıd qayıqlara qoyub dəfn etmək adəti varmış. Daha doğrusu, içərisində meyitin yandırıldığı qayıqı dənizə buraxaraq mərhumu ölümlər aləminə, o biri dünyaya yola salırmışlar.

Aydın olur ki, palıdın ölüm metaforu kimi modelləşdirilməsi yuxarıdakı təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur. İndi isə palıdın tapmacalarda metafor kimi necə təzahür etdiyinə diqqət yetirək:

В тёмном бору на дубу сидит птица,
Всяк её боится,
Никто от неё не уйдёт: ни царь, ни царица, ни красная девица,
Ни рыба в море, ни заяц в норе (Смерть) [10, s.61].

*Qaranlıq meşədə palıd ağacında bir quş oturmuşdur, /Hər kəs ondan qorxur/
Heç kim ondan qaça bilməz: nə çar, nə çariça, nə gözəlçə, /nə dənizdəki balıq, nə də yuvadakı dovşan (Ölüm).*

Göründüyü kimi, ölümün əlamətlərindən olan qorxu, qaçılmazlıq, başqa bir dünya (qaranlıq meşə) anlayışının leksik vasitələrlə ifadəsidir. Müxtəlif xalqlarda ölümə bağlı metaforların bəziləri oxşar, yaxud müştərək olduğu halda, digərləri fərqlidir. Məsələn, palıd ağacı, rusaqlardan fərqli olaraq, bizdə uzunömürlülük, möhkəmlik rəmzidir. Belə ki, hətta Azərbaycanın gerbində yarpaqlı, qozalı palıd budağı təsvir edilmişdir.

Nəgmə mətnlərində ölüm metaforu kimi quş obrazlarından istifadə edildiyinə yuxarıda toxunmuşduq. Bu motiv yuxuyozmalarda da eyni funksiyanı daşıyır. Palıdla bağlı tapmacada da ölüm məhz həmin ağaca qonmuş quşun timsalında verilir. Uyğun olaraq yuxuda quş görmək də ölüyə işarədir. Məsələn, yuxuda pəncərəyə oturmuş quş görmək ölüm xəbəri almaqdır [12, s.140].

Quşun dimdiyi ilə pəncərənin şüşəsini döyəcləməsi və ya sındıraraq otağa keçməsi xeyir əlamət sayılır. Yəqin ki, bu, quşların mediator, yəni bu dünya ilə o biri dünya arasında əlaqə yaradan varlıqlar kimi qəbul olunmasından irəli gəlir. Başqa sözlə, quşların uçmaq bacarığı, səmalara yüksələ bilməsi onların mediator kimi təsəvvür edilməsinə səbəb olmuşdur. Ruhlar dünyası ilə əlaqələndirilməsi isə sonradan quşların ölümün özünün zoomorfik obrazına transformasiyasını şərtləndirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan xana evinin yağmalanmasını bildirən xəbərdaredici yuxudakı əlamətlərdən biri “yumruğumda talbınan (çırpınan – K.İ.) şahin bənım quşımı alır” informasiyasıdır [2, s.44]. Bədbəxtliyə, bəlaya, ölümə işarə edən bu əlamət digərləri ilə birlikdə (evin üzərinə ildırım çaxması, quduz qurdların evi dəlməsi, qara dəvənin ənsəni qapması, qarğı kimi qara saçların uzanaraq gözü tutması, əllərin biləyinədək qana bulanması və s.) Qazana narahat olmaq üçün əsas verir.

“Novruz” dastanında təsvir edilən yuxu və onun yozumu quşlarla bağlı yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir. Dastanda oxuyuruq: “Cəlal padşah imarətində bir qəfəsin içində bir bülbül saxlayırdı. Bülbülün yanına dibçəkdə bir gül qoymuşdu. Yuxarıdan da bir şamdan asdırmışdı. Bir gecə yuxuda gördü ki, bir qızılquş imarətə daxil olub şamı söndürdü. Şamın sönməyindən qəfəsdəki bülbül öldü, gülün də yarpaqları töküldü. Calal padşah yuxudan diksinmiş qalxdı” [6, s.184].

Yuxunun dərviş tərəfindən yozumu isə belədir: “Calal padşah, eşit və inan, şamdandakı şamlar sənin oğlanların, qəfəsdəki bülbül Novruz, gül də Qəndabdı. Haman şamı keçirən quş Allahın bəlasıdır. Əgər Qəndabı Novruza verməsən, onda oğlanların da, qızın da öləcək, taxtın tar-mar olacaqdır” [6, s.185].

Bu mətnə ölümün anonsu yalnız imarətə daxil olan qızılquş deyil. Şamların sönməsi də ölümü ehtiva edən semiotik vahiddir. Nitqimizdə bunu sübut edən bəzi frazeologizmləri misal gətirmək olar: “Filankəsin şamı söndü /ışığı söndü /ocağı söndü” kimi ifadələr “həyatı sona çatdı”, “vəfat etdi”, yaxud “övladı, əzizi dünyasını dəyişdi” mənasında işlənir.

Nümunə gətirdiyimiz yuxu mətnində ölümü kodlaşdıran digər bir metafor gülün yarpaqlarının tökülməsi, başqa sözlə, solmasıdır. Məlumdur ki, ənənəvi olaraq gül sevgilinin, məşuqənin, bülbül isə aşıqın poetik obrazıdır. Bir çox nümunələrdə gülün solması sevgi obyektini olan gözəlin vaxtsız ölümünü işarələyir. Məsələn, “Laçın” xalq mahnısında belə misralar var:

Bağçamızın barı gül,
Yarı qönçə, yarı gül.

Gec açılıb, tez soldun,
Olmayaydın barı gül.

Yuxu – “kiçik ölüm”. Qazan xanın yuxusundakı əlamətlərin təhlili onların nə üçün ölümü ifadə etdiyini anlamağımıza yol açır:

1) Evin üzərinə ildırım düşməsi – konkret elmi-fiziki səbəbləri olan ildırım təbiət hadisəsi lap qədimdən insanları qorxuya salmış, düşündürmüş, onu ali varlıqların, tanrıların qəzəbi, yaxud cəzalandırıcı silahı kimi mənalandırmalarına gətirib çıxarmışdır. İldırımın göy gurultusu ilə müşayiət olunması, toxunduğu canlıları öldürməsi, yanğınlar törətməsi, fəsadlarının geniş olması onun məhz fəvqəltəbii qüvvələrlə əlaqələndirilməsini şərtləndirmişdir. Məlumdur ki, rusların inancına görə, əgər bir şəxsin evinə ildırım düşüb yandırmışsa, heç kəs ev sahibinə həmin yanğıni söndürməyə kömək etməzdi. Çünki bunu ev sahibinin hansısa günahına görə tanrı tərəfindən cəzalandırılması kimi qəbul edərdilər. Yanğıni söndürməyə kömək etmək isə tanrının iradəsinə qarşı çıxmaq kimi dəyərləndirilərdi. Yunanlarda isə panteonun baş tanrısı Zevsin adı qarşısında “İldırımsaçan” epiteti işlədilir. Yəni müxtəlif xalqlarda, o cümlədən bizim əcdadlarımızda ildırımla bağlı təsəvvürlər az-çox dərəcədə yaxın olmuşdur. Qazan xanın yuxusunda da evin üzərinə ildırım düşməsi ölümcül təhlükədən, belədən xəbər verir.

2) Quduz qurdların evi dəlməsi – o zaman hər hansı bir quduz heyvanın dişlədiyi şəxsin quduzluq xəstəliyindən öləcəyi labüdü idi (quduzluğa qarşı vaksin yalnız XIX əsrin sonlarında kəşf edilmişdir). Ona görə də evin quduz qurdlar tərəfindən dəlinməsi ölümün daha bir metaforu kimi qəbul edilməlidir.

3) Qara dəvənin ənsəni qapması – dəvə kinli düşmənin, qara şərin rəmzidir. Ənsə kəllənin arxa tərəfində yerləşən sümükdür. Bu, düşmənin xaincə hücum edib arxadan zərbə endirəcəyinə işarədir və yenə də ölüm təhlükəsindən xəbər verir.

4) Qarğı kimi qara saçların uzanıb gözü tutması – əzizini itirən şəxslərin üzünü qırxmaması, saqqal saxlaması, qadınların isə saçlarını açıb çiynlərinə tökməsi, yolub yelə verməsi günümüzədək gəlib çatmış yas adətlərindəndir. Qazanın qardaşı Qaragünə saçı “qarğı” kimi yozur.

5) Əllərin biləyədək qana bulanması – Qaragünənin “qanqaralıq” kimi yozduğu bu əlamətə başqa mətnlərdə də rast gəlirik. Məsələn, “Koroğlu” dastanında Nigar xanım yuxusunda Halaypozan, Toxmaqvruran və Eyvazı qan dəryasında boğulan görür [3, s.175]. Əslində, onlar Xəlil paşanın zindanında ölüm hökmünü gözləyirdilər. Deməli, folklorda qan da ölüm metaforu kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatında yuxu halı ölüm metaforu sayılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yuxuya “ikinci ölüm” deyilməsi bunu sübut edən faktdır.

Ölüm metaforu kimi sabitləşmiş əlamətlərdən biri də yuxuda dişin laxlamasını, düşməsini, ağzın qanla dolmasını, yaxud əksinə, qansız bir şəkildə dişin itirilməsini görməkdir. Qeyd etməliyik ki, bu, yalnız bizdə deyil, bir çox xalqlarda kabus, bədbəxt hadisədən xəbər verən yuxu hesab olunur. Bu yuxu, adətən, yaxın ətrafdan, dost və qohumlar içərisindən kiminsə başı üzərində həyatı təhlükə olacağını, yaxud öləcəyini bildirir. Yəqin ki, sümükdən ibarət olan diş insanın əvəzləyicisi kimi çıxış edir. Çünki insan ölüncə torpaq altında ondan qalan yalnız sümükləri olur. Digər tərəfdən, ağızda sıralanmış dişlər insan üçün ona yaxın olan əzizlərini ifadə edir, onlardan birinin sıradan düşməsi uyğun surətdə fiziki məhvi kimi yozulur. Bu məzmununda yuxunun həm yuxuyozma toplularında, həm də nağıl və dastan mətnlərində öz əksini tapdığını görürük. Məsələn, “Koroğlu” dastanında belə

bir nümunə var: “Vədədən çox keçmişdi. Dəmirçioğludan xəbər gəlmədi. Koroğlunu fikir götürmüşdü. Ürəyinə dammışdı ki, Dəmirçioğlunun başında bir iş var. Amma hələ gözləyirdi ki, bir-iki gün də keçsin, görsün nə olur. Gecənin bir vaxtı bir də yuxuda gördü ki, bir diş laxlayıb, ağzı qan ilə doldu. Səksənib yuxudan ayıldı” [3, s.64].

Rus mənbələrində də bu yuxunun eyni cür yozulduğunu görürük: “Öz dişinin düşdüyünü yuxuda görmək böyük bədbəxtlik barədə xəbərdarlıqdır”. “Düşmüş diş – ailədən kiminsə ölməsi” [16, s.30].

“Məzarda doğuluş” beynəlxalq motivi. O. M. Freydenberq ölümədən bəhs edərkən “ölümə həyat arasındakı sərhəd haradadır” sualına cavab verməyə çalışır, ölüm anlayışına münasibətin fərqli olduğunu göstərir. Belə ki, əgər biriləri üçün ölüm həyatın sonudursa, digərləri üçün bu, yenilənmiş həyatın başlanğıcıdır [15, s.110-111].

Bu arxaik təsəvvürün yaratmış olduğu məşhur beynəlxalq süjet hamilə qadının gorda uşaq doğmasıdır. Həmin süjetin müəyyən təfərrüat fərqləri ilə müxtəlif xalqların həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatında özünü göstərməsi onun arxetipə bağlı olduğunu sərgiləyir. Məsələn, XIV əsr italyan yazıçısı Covanni Bokkaçço “Dekameron” əsərində qəfil ölmüş qadın haqqında hekayət təqdim etmişdir. Əri çox kədərlənir və onu dəfn edir. Lakin sən demə, ərinin dostu qadına vurulubmuş. O, qadının qəbrini ziyarət edərkən onda həyat əlamətləri görür. Evinə aparıb onu özünə gətirir. Lakin qadının hamilə olduğunu öyrənəndə öz məhəbbətini qəlbinə gömüb onu ərinə qaytaracağına and içir. Uşağın doğulmasını gözləyir, sonra qonaqlıq təşkil edib qadının ərinə də çağırır və onları bir-birinə qovuşdurur. O.M.Freydenberq bu hekayəti şərh edərkən yazır ki, qadın ölüm aktında həm özü dirilir, həm də uşaq doğur. Onun əri ilə məhz qonaqlıqda qovuşması isə ibtidai dünyagörüşünə görə “qida” (yemək) obrazının ölümün dəf edilməsi anlamına gəlməsi ilə izah olunmalıdır [15, s.111].

Bu süjet “Koroğlu” eposunun Orta Asiya xalqlarının folklorunda formalaşmış Türkünstan versiyasını xatırladır. Bu versiyanın özbək, türkmən, qazax, tacik variantlarında məzarda doğulan Koroğludan bəhs edilir. Belə ki, vəfat etmiş hamilə qadının məzarda övladı dünyaya gəlir və bir müddət anasının südünü əməmək yaşayır. Sonra əlləri ilə torpağı kənara çəkib qəbirdən çıxır. O tərəflərdə ilxı otaran ilxıçı qulunu ölmüş bir madyanın tez-tez həmin məzarın yanında hərlandığını görür, onu izləyir. Qəbirdən çıxan bir oğlanın madyanı əmdiyyənin şahidi olur. Uşağın kimin övladı olduğunu anlayıb onu evinə gətirir. Adını Koroğlu, yəni “məzar oğlu” qoyur [5, s.514].

Süjeti italyan variantı ilə müqayisə etsək, bəzi fərqlərin olduğunu görürük. İtalyan hekayətində qadın dirilir və uşağı evdə dünyaya gətirir. Bu variantda isə ana ölür və uşaq məzarda doğulur. Lakin hər iki variantın arxaik ibtidai ideyadan törədiyi aydındır. Yeraltı dünyaya, ölümlər aləminə keçid olan məzar sakraldır. Məlumdur ki, Türkünstan xalqlarının ənənələrinə görə, məzar və məqbərələr müqəddəs hesab edilir. Məhz buna görə də məzarda doğulan Koroğlu öz gücü, igidliyi baxımından hər kəsdən üstündür. Çünki o, torpaqla, ruhlar aləmi ilə təmasda olub. Həmçinin “Koroğlu” dastanlarında da ölüm və doğuluş – yeni həyat yanaşı təsəvvür edilir.

Nəticə. Beləliklə, ibtidai insanların, qədim əcdadlarımızın təbiətin ölüb-dirilməsi ilə bağlı inancından qaynaqlanan, bu iki zidd anlayışın yanaşı mövcudluğunu, yaxud bir-birini əvəzləməsini ehtiva edən mövqeyi onların ümumiyyətlə “ölüm”ə münasibətini də müəyyənləşdirmişdir. Fiziki ölümü həyatın sonu kimi deyil, bir

başqa şəkildə, yenilənmiş formada davamı olaraq bilən qədim əcdadlar onu sakral saymışlar. Bu səbəbdəndir ki, ruhun bədənədən çıxdığı həmin sirli halın adını çəkməməyi, onu tamamilə başqa sözlərlə ifadə etməyi lazım bilmişlər. Bunlar ölümə, dəfn adətləri ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəli əşyalar, yaxud müəyyən rəmz və assosiasiyalara əsaslanan neytral anlayışlar ola bilərdi. Bu sıraya kosmik obyektlər, canlı və cansız təbiət, müxtəlif əşyalar daxildir. Hətta müəyyən əlamət ortaqlığına görə (rəng, material və s.) sinonimik silsilə əmələ gətirən metaforlardan hər birinin meydana çıxması konkret məntiqə söykənir. Bu metaforlar həm dil faktorları kimi sabitləşərək ünsiyyət prosesində öz mövcudiyyətini sürdürür, həm də folklorun müxtəlif janrlarında, motiv və süjet yaradıcılığında iştirak edir. Komparativistika bəzən bu metaforların fərqli xalqlarda ortaqlığını, bəzən də spesifikliyini qeydə almışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Elçin Muxtar Elxan. Yeddi çərşənbə, yeddi bayram. Bakı, 2008, 138 s.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
3. Koroğlu (çapa hazırlayanı M.H.Təhməsisib). Bakı, “Gənclik”, 1982, 328 s.
4. Məlikməmməd / Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV c. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II kitab. Bakı, “Apostroff”, 2014, 660 s.
6. “Novruz” dastanı / Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I c. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2005, s.169-196
7. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций – М.: «Рипол-Классик», 2018, 704 с.
8. Григорьев А. Ф. Этническая картина мира гребенских казаков (на примере ритуально-обрядовых традиций и песенного фольклора) Ставрополь: «Возрождение», 2011, 376 с.
9. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М.: «Индрик», 1997, 912 с.
10. Загадки /Изд.подг. В. В. Митрофанова. Л.: «Наука», 1968, 248 с.
11. Из олонекских легенд//Олонецкий сборник: материалы для истории, географии, статистики и этнографии Олонецкого края. Вып.4, Петрозаводск, 1902, с.62-65
12. Ляцкий Е. Материалы для народного снотолкователя // Этнографическое обозрение. 1898, №1, с.139-149
13. Песни гребенских казаков /публикация текстов, вступительная статья и комментарии Б. Н. Путилова. Грозный, 1946, 192 с.
14. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М.: «Наука», 1981, 608 с.
15. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра. Москва: «Лабиринт», 1997, с.110-111
16. Якушкина Е. И. Народный сонник из Каргополья// Живая старина. 1999, №2, с.29-30

Kamala Islamzada

Death metaphor in folklore genres

S u m m a r y

Metaphorization of the image shows that the different words and actions in the folklore texts have certain meanings. These meanings include primitive people's rhythmic, effective, subject, personified interpretations connected with the surrounding world and cause multivariance of metaphors. Metaphors which form imaginative notions about food, birth, death in the different combinations and variations, structure literary genres, plots and become their morphological integral part.

Death symbolism is often closely related to natural, landscape, cultural objects of a micro-and macrocosm. Metaphorization of any element is a phenomenon that occurs as a result of long observations. Both in the regional dialects, patois and the literary language, there are units formed in ancient periods, original speech codes expressing death. Passing the centuries they have survived to this day and are used in the same meaning not only in the folklore texts but also in the everyday life, in the process of communication. This is proof of the stability of ethnopsychology and mentality, resistance to external influences.

Conventional symbols of death of a mythological – poetic nature based on the metonymic transference having spread among the people became traditional. Such linguistic units occur in the various folklore genres. There are both examples of small genres – paremias, lyrical and epic examples among them. In many cases, the death metaphors are images of the different birds (owl, crow, falcon, hawk, pigeon etc.). It probably comes from the following fact: these birds are perceived as creatures that bind the earthly world with the Netherworld. In other words, birds' ability to fly, rise high into the heavens caused them to be perceived as mediators. The connection with the world of spirits subsequently determined transformation of birds into a zoomorphic image of death itself.

Кямаля Исламзаде

Метафора смерти в фольклорных жанрах

Р е з ю м е

Метафоризация образа наглядно показывает, что в фольклорных текстах различные слова и действия имеют определённое значение. Эти значения охватывают ритмичные, действенные, предметные, персонифицированные интерпретации первобытных людей, связанные с окружающим миром, и обуславливают многовариантность метафор. Метафоры, формирующие образные представления о пище, рождении, смерти, в различных комбинациях и вариациях структурируют литературные жанры, сюжеты, становятся их морфологической составной частью. Это можно назвать и метафорическим языком образного мышления.

Символика смерти чаще всего тесно связана с природными, ландшафтными, культурными объектами микро- и макрокосмоса. Метафоризация любого элемента – явление, происходящее в результате длительных наблюдений. Как в региональных диалектах и говорах, так и в литературном языке имеются формировавшиеся в древние периоды единицы, своеобразные речевые коды, выражающие смерть. Минувя столетия, они дошли до наших дней и употребляются в одном и том же значении не только в фольклорных текстах, но и в быту, в процессе общения. Это служит доказательством стабильности этнопсихологии и менталитета, устойчивости к внешним воздействиям.